

Արգամ Երանոսյան
ՀԱԻ

ՀԱՅՈՑ ՏՈՐՄԱՃԱՌԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ. ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ՍԵՐՈՒՆԴՆԵՐԻ ՏԵՍՈՂԱԿԱՆ ԽՈՍՈՒՅԹ

Հոգվածը նվիրված է հայոց տոհմաժառանգների տիպաբանական ուսումնասիրությանն ու հիմնական պատկերային պրակտիկաների վերլուծությանը: Հայոց մեջ տոհմաժառանգային ավանդույթը առավել լայն տարածում է գտել 19-րդ դարից: Այդ երևույթը կարելի է բացատրել գրատպության զարգացմամբ, մարդկանց գրագիտության մակարդակի բարձրացմամբ, ինչպես նաև սեփական պատմության հանդեպ հետաքրքրությամբ:

Հիմնաբաներ՝ տոհմաժառ, պատմական հիշողություն, ընտանիք, սերունդ, տոհմ, ավանդույթ, ազգային խորհրդանիշ:

Տեսական խնդիրներ և մեթոդաբանություն

Թեման քննարկվում է երկու հիմնական հետազոտական խաչմերուկների համատեքստում՝ հիշողության ուսումնասիրություն (քանի որ խոսքը՝ փոխանցվող տեղեկատվության գծային դիախրոնիկ բաժնի մասին է) և սերունդների հարացուցային ուսումնասիրություն: Յուրաքանչյուր մշակույթ ձևավորում է մի բան, որը կարելի է անվանել «փոխկապակցված կառուցվածք» (սերունդ): Այն գործում է՝ միացնելով սոցիալական և ժամանակային հարթություններում գտնվող պատկերները և, որպես «աշխարհի խորհրդանշական իմաստ», մարդուն կապում է իր ժամանակակիցներին՝ ձևավորելով փորձի ու գործունեության համընդհանուր տարածք¹:

Ըստ Կարլ Մանհեյմի՝ սերնդի էությունը նրա մասնակցությունն է որոշակի իրադարձությունների՝ ամբողջ սերնդի վրա դնելով շարժառիթներ, որոնք կրելու են տվյալ սերնդի բոլոր ներկայացուցիչները: Սա հանգեցնում է *էստեղեխիայի* պատրաստման տվյալ սերնդի արտահայտման՝ «*համայնքի, նրա ներքին նախասահմանումը/ճակատագիրը նրա բնածին միջոցներով կյանքի ընկալման և շրջապատող աշխարհի*»²:

Անցյալի վերհիշումը ակտիվ, կառուցողական գործընթաց է, այլ ոչ թե տեղեկատվության սովորական վերականգնում: Հիշել՝ նշանակում է անցյալի մի մասը տեղադրել ներկայի հայացքների համակարգի ու կարիքների սպասարկման մեջ: Հիշողության ուսումնասիրության համար կարևոր է ոչ այնքան այն, թե ինչպես է իրադարձությունը կատարվել, այլ այն, թե ինչպես են մարդիկ հիշում այդ իրադարձությունը³:

1 Ассман 2004, 15.

2 Мангейм 1988.

3 Մարության 2009, 29; Schwartz 1982, 374.

Որպես սրա խտացված դրսևորում՝ հաճախ հանդես է գալիս տոհմաձառը: Ժամանակակից իրադարձությունները հասկանալու համար մարդիկ հաճախ մտովի տեղափոխվում են ոչ-հեռավոր անցյալ, այնտեղ փնտրում համեմատականներ և շնորհիվ այդկերպ ստեղծված «տեքստերի»՝ ներկան դառնում է առավել հասկանալի, հասանելի և ընկալելի: Տոհմաձառերի միջոցով ստեղծված պատմությունը անմիջականորեն կապված է ինչպես հավաքական և պատմական հիշողության, այնպես էլ արդի գործընթացների հետ, ինչն, իր հերթին, ցույց է տալիս տոհմաձառի տեղն ու դերը հայոց ինքնության մեջ:

Հետազոտությունն իրականացնելիս օգտվել եմ «բանավոր պատմություններ»-ի և պատմական մարդաբանության մեթոդներից (գրավոր փաստաթղթերի վերլուծություն (արխիվներ), ազգակցական աղյուսակներ, ձեռագրեր, տոհմաձառի պատկերներով արտեֆակտներ (զարդատուփ, մասունք, սինի, տապանաքար): Ընդհանուր առմամբ, շարադրանքը հիմնված է նախախորհրդային (5), խորհրդային (28) և ետխորհրդային (20) շրջանի պատկերային և տեքստային 53 հայկական տոհմաձառերի վերլուծության վրա:

Տեսակներ և փուլաբաժանում

Տոհմաձառերը լինում են ծառի տեսքով (առավել տարածված ձևն է) և գծապատկերային (աղյուսակաձև, շրջանաձև): Դրանք լինում են նաև առանձին պատկերված տոհմերի պատմությանը վերաբերող գրքերում (ներառյալ ձեռագրերը), բնակավայրերի մասին ուսումնասիրություններում, որտեղ ներառված են գերդաստանների պատմությունները, բնակավայրի տարածքի տապանաքարերին, նաև ընտանեկան մասունքներին⁴, սուրբ գրքերին վերաբերող տեղեկությունները:

Հայոց տոհմաձառային մշակույթի ձևավորումը պայմանականորեն կարելի է բաժանել չորս ժամանակաշրջանի.

1. մինչև 19-րդ դարի առաջին կես, երբ տոհմաձառերը հանդիպում են հիմնականում ազգացուցակների ձևով, որոնք գրվել են ձեռագրերում և պատմական գրքերում;

2. 19-րդ դարի վերջ–20-րդ դարի սկիզբ, երբ տոհմաձառերը հանդիպում են հիմնականում Մխիթարյանների հրատարակություններում;

3. խորհրդային շրջան;

4. ետխորհրդային շրջան:

Նախապատմություն

Հայ պատմագրությունում տոհմաձառերը (բառացի՝ *ազգացուցակ*, *ազգահամար/տոհմացուցակ/տոհմաթիւք*, տոհմային ցանկեր), հայտնի են դեռ վաղ միջնադարից: Մովսես Խորենացու, Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Թովմա Արծրունու պատմագրական աշխատանքներում հանդիպում են հայ իշ-

4 Տոհմաձառերը հայերի համար հաճախ ունեն ընտանեկան մասունքի կարգավիճակ և պահվում են տան «սուրբ անկյունում», ինչի մասին անուղղակիորեն վկայում են նաև տոհմաձառերի վրա հաճախ հանդիպող մոմի հետքերը:

խանական ընտանիքների ազգակցական ցուցակներ: Միջնադարյան Հայաստանի իշխանական ընտանիքների անունները գրված են այսպես կոչված «Գահնամակ»-ների և «Ջորանամակ»-ների պաշտոնական վկայագրերում, որտեղ թվարկվել են տոհմերը՝ կախված դրանց պատվի և նշանակալիության չափանիշերից: Տարբեր ժամանակաշրջաններում պատմիչների հիշատակած հայ ազնվական տոհմերի թվաքանակը տարբեր է եղել:

Սկսած 17-րդ դարից՝ արևմտանվրուպական երկրներում ծառի տեսքով սկսեցին պատկերել մարդկության պատմության առաջացման և զարգացման պատմություններ: Այս պատկերն ունի զարգացում, ճյուղավորում՝ սկսած լեզվից, կենսաբանական տիպից, զարդանախշերից մինչև աշխարհի վերաբերյալ պատկերացումները: Ծառակերպ կողը թույլ է տալիս անդրադառնալ աշխարհի առաջացմանը՝ եթե ոչ մարդկության ու մոլորակի, ապա գոնե առանձին «պատմություններին»: Այդպիսին է, օրինակ, 1634թ. Լոնդոնում հրատարակված Ավետարանում պատկերված «ազգերի տոհմաճառը», ուր Արարատի վրա նշված է Նոյյան տապանը, որից վեր է հառնում ազգերի տոհմաճառը: Հայաստանն այստեղ ներկայացվում է որպես մարդկության բնօրրան⁵:

Տոհմաճառերի՝ պատկերի ձևով ստեղծման ավանդույթը հայոց մեջ սկսեց տարածվել 18-րդ դարից՝ Մխիթարյան հայրերի աշխատանքներում: Նրանք արքունական, իշխանական ընտանիքների պատմություններին կից սկսեցին տոհմաճառեր պատկերել⁶:

Հարկ է նաև նշել, որ սովորաբաթների վրա պատկերված տոհմաճառերը սովորաբար պահվել են ընտանիքի «սուրբ անկյուններում», և միայն վերջին ժամանակներում է, որ տոհմաճառերը «սուրբ անկյուններից» տեղափոխվում են հյուրասենյակներ, սակայն դրանց հետ հաճախ տեսնում ենք սրբապատկերներ, որոնք կարծես լրացնում են այդ «սուրբ անկյան» գաղափարը:

Խորհրդային շրջան

Խորհրդային շրջանում պատրաստված տոհմաճառերը ենթարկվել են որոշակի գաղափարական ազդեցության, դրանցում հայտնվում են պատկերներ, որոնք հարկ է դիտարկել *վիզուալ* մարդաբանության տեսանկյունից: Այդ առումով կարելի է ասել, որ տոհմաճառը ոչ թե ընտանիքի պատմության տեսողական պատկերն է, այլ՝ մարդու, անհատի, և իր մեջ կրում է կոնկրետ մշակութային կոդեր, որոնցում կարևոր նախապայման է պատմական հիշողության պահպանումն ու անցյալի վերականգնումը⁷:

1920–1950-ականների միջև ընկած ժամանակահատվածում տոհմաճառեր կան չեն պատրաստվել, կան մեզ չեն հասել: Այդ տարիներին մարդիկ հաճախ ստիպված են եղել թաքցնել իրենց ծագումը, ընտանիքի պատմությունը, փոխել ազ-

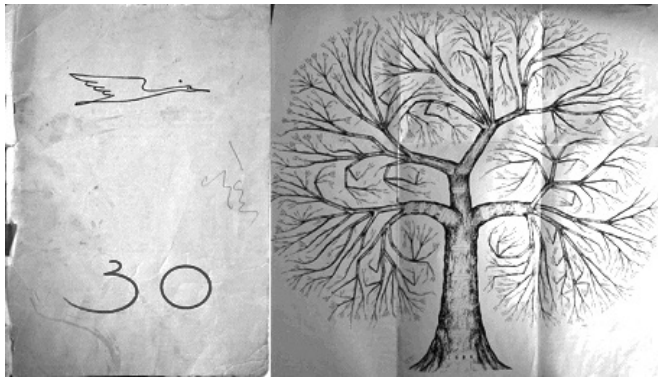
5 Այս գաղափարը վերստին շրջանառության մեջ դնելու նպատակով 2013թ. հայաստանյան հասարակական կազմակերպություններից մեկն առաջարկեց Երևանի Հանրապետության հրապարակում տեղադրել վերոնշյալ՝ ազգերի տոհմաճառի հուշարձանը:

6 Ալիշան 1893, 563:

7 Collier J., Collier M. 1986, 268; Wolff 2012, 3–19.

Խորհրդային վերջին տասնամյակից սկսած՝ Հայաստանում առավել հաճախ սկսեցին նշել տոհմերի ձևավորման հորելյանները, ինչպես, օրինակ՝ Բոնակոթ գյուղում 1980-ին Տեր-Ավետիսյանները նշել են իրենց տոհմի ձևավորման 300-ամյակը⁸, Էջմիածնում պարսկահայ Գրիգորյանները 1977-ին նշել են իրենց հայրենադարձության 30-ամյակը։ Նման միջոցառումների ժամանակ մեծ քանակությամբ տոհմաձառեր էին տպագրում։ Հրատարակում էին տոհմի մասին պատմող գրքեր, հրավիրատոմսեր էին պատրաստում, միջոցառման ժամանակ ելույթ էին ունենում տոհմի հեղինակավոր անդամները, ևն [իմմտ. նկ. 2]:

Նկար 2. Գրիգորյան տոհմի հայրենադարձության 30-ամյակին նվիրված միջոցառման հրավիրատոմս-տոհմաձառը հեղինակի հավաքածուից (1976թ.)

Մարդիկ սկսեցին հետաքրքրվել իրենց պատմական «արմատներով», փորձում էին արյունակցական կապ գտնել իշխանական ընտանիքների հետ։

Նոր շրջան

Սերունդների խոսույթում կարևոր է տեսնել տոհմի պատմության շարադրման հիմնական դրդապատճառները։ Տոհմաձառերին կից տեքստերից կարելի է եզրակացնել, որ տոհմաձառերի հանդեպ հետաքրքրությունը կտրուկ ավելացել է 1970-ականներից հետո, երբ երիտասարդները բարձրագույն կրթություն ստանալու նպատակով հեռանում էին գյուղական բնակավայրերից՝ բնակություն հաստատելով քաղաքներում։ Եւ քանի որ քաղաքում նրանց սերունդները արագ մոռանում էին իրենց արյունակիցներին, այդ պատճառով դիմում էին տոհմաձառեր պատրաստելու միջոցով հիշողության պահպանմանը։

1980-ականների երկրորդ կեսից հիշողության գործոնը կրկին առաջին պլան մղվեց։ Այս ընթացքում պատրաստված տոհմաձառերին կից տեքստերում կարևորվում է նախնիների, «ազգ»-ի, «ազգային ինքնության» և պատմական հայրենիքի մասին հիշողության պահպանումը։ Տոհմաձառերը հիմնված են մարդկանց՝ ազգի իրական կամ երևակայական պատմական անցյալի ամ-

8 Տեր-Ավետիսյանների տոհմաձառը (1680–1980թթ.), ՀԱՊԹ (Հայոց ազգագրության պետական թանգարան), №1649:

բողջական կամ առանձին դրվագների վրա: Այս շրջանի տոհմաձառերն աչքի են ընկնում խորհրդային սինվոլների առատությամբ:

Անկախության հռչակմանը հաջորդող ժամանակաշրջանում հայերի մեջ որպես խորհրդանիշ սկսում է մեծ տեղ գրավել նուոր: Նուան ծառերը ներկայացվում են որպես կենաց ծառի նորովի դրսևորում, իսկ տոհմաձառերում մարդիկ պատկերված են պտուղի՝ նուան վրա: Հուշանվերների խանութներում հանդիպում են ծառային լուծումներով նկարի շրջանակներ, որոնցում նախատեսված է տեղադրել ընտանիքի անդամների նկարները: Ստեղծվել են անգամ համացանցային կայքեր, ուր տոհմաձառերին կցվում են առանձին անձանց նկարներ և ընտանեկան ալբոմներ:

Տոհմաձառը, որպես կարևոր տեղեկատվություն հաղորդող տեսողական նյութ, առկա է ընտանիքների, տոհմերի մասին պատմող գրեթե բոլոր գրքերում: Որոշ առումով, այն ներառում է ոչ միայն առանձին ընտանիքի պատմությունը, այլև տվյալ ժամանակաշրջանի յուրօրինակ սխեմատիկ նկարագրություն է:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արխիվային նյութեր

ՀԱՊԹ №1649

Տեր-Ավետիսյանների տոհմաձառը (1680–1980 թթ.) // Հայոց ազգագրության պետական թանգարան, №1649:

Ուսումնասիրություններ

ԱԼԻՇԱՆ 1893

Ալիշան Ղ.Պ.-Մ., Սիսական: Տեղագրություն Սինեաց Աշխարհի, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1893:

ԱՃԱՌՅԱՆ 1971

Աճառյան Հ.Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հատոր Ա., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1971:

ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ 2009

Մարության Հ.Տ., Հայ ինքնության պատկերագրությունը, հ. 1, Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը, Երևան, «Գիտություն», 2009:

ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ 1955

Մնացականյան Ա.Շ., Հայկական զարդարվեստ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1955:

АБРАМЯН, ДЕМИРХАНИЯН 1985

Абрамян Л. А., Демирханян А. Р., Мифологема близнецов и мировое дерево // Историко-филологический журнал, Ереван, АН Арм ССР, 1985, № 4 (66), 66–84.

АССМАН 2004

Ассман Я. К., Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности, Москва, ЯСК (Языки славянской культуры), 2004, 370 с.

МАНГЕЙМ 1998

Мангейм К., Проблема поколений (пер. В. Плунгяна и А. Урманчиевой) // Новое литературное обозрение, Москва, 1998, № 2 (30), 7–47.

COLLIER J., COLLIER M. 1986

Collier J. J., Collier M., Visual Anthropology, Photography as Research Method, Albuquerque, University of New Mexico Press, 1986, 268.

SCHWARTZ 1982

Schwartz B., The Social Context of Commemoration. A Study in Collective Memory // Social Forces, Oxford University Press, 1982, Vol. 61, № 2, 374–402.

WOLFF 2012

Wolff J., After Cultural Theory, The Power of Images, the Lure of Immediacy // Journal of Visual Culture, New York, published by Sage Publications, Vol 11, Issue 1, 2012, 3–19.

Аргам Алексанович Ераносян

Институт археологии и этнографии

ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ АРМЯНСКИХ ГЕНЕАЛОГИЧЕСКИХ ДРЕВ: ПАМЯТЬ И ВИЗУАЛЬНЫЙ ДИСКУРС ПОКОЛЕНИЙ

Ключевые слова: родословное древо, историческая память, семья, поколение, род, традиция, национальный символ.

Родословное, или генеалогическое древо – это (схематично) графическое (с помощью скобок, линий, выравнивания по горизонталям или вертикалям и т. д.) представление родственных связей, родословной истории (в синхронном и диахронном разрезе) в виде условно-символического «дерева», генеалогической таблицы, круговой концентрической таблицы и т. д. Как известно, у «корней» родословного древа обычно указывается родоначальник, на «стволе» – представители основной (по старшинству/по мужской) линии рода, а на «ветвях, листьях, плодах» – различных линиях родословия – потомки.

В армянской генеалогической традиции прямым считается родство исключительно по мужской линии: «от отца к сыну нисходящее». Среди армян традиция составления родословного древа получила широкое распространение с 19-го века: явление, которое можно объяснить повышением уровня образованности населения и интереса к истории собственного рода.

Можно выделить определенную типологию существующих родословных таблиц в армянской генеалогической традиции: родословные древа (наиболее распространенный тип) и схематические (круговые/в виде таблиц).

Также важно выделить предметы («документы»), на которых изображались родословные таблицы: отдельные родословные книги (в основном рукописные), надгробные плиты с изображением генеалогической таблицы/древа, реликварии/Библии (родословные древа среди армян часто считаются семейными реликвиями, хранятся в «святом углу» дома, об этом свидетельствует также наличие следов воска на некоторых родословных таблицах). И третья, наиболее важная, типологизация предмета данного исследования – это хронологическая. Условно можно выделить три периода создания генеалогических схем: 1. конец 19-го – начало 20-го века; 2. советский; 3. постсоветский.

Необходимо отметить, что родословные древа являются бесценным материалом для изучения ономастики армян, в частности, закономерностей наречения именем по мужской линии под взаимовлиянием различных культурных традиций, заимствований чужеродных имен (персидских/иранских, турецких, грузинских, славянских) и поколенческих дискурсов.

Argam A. Yerosyan
Institute of Archaeology and Ethnography

ETHNOGRAPHIC STUDY OF ARMENIAN FAMILY TREES: MEMORY AND VISUAL DISCOURSE OF GENERATIONS

Keywords: family tree, historical memory, family, generation, clan, tradition, national symbol.

A family tree, or pedigree chart is a schematic-graphical (with the help of brackets, lines, aligning horizontally or vertically, etc.) representation of family ties, pedigree history (in synchronous and diachronic sections) in the form of a conditional symbolic “tree”, a genealogical chart, concentric circle chart, the generation directory, etc. As it is known, on the “root” of the family tree the ancestor is mentioned, on the tree “trunk” representatives of the main line of the family (on seniority and through the male line), while on the “branches, leaves, fruits” – different lines of genealogy – descendants are mentioned.

In the Armenian genealogical tradition, direct kinship is considered to be exclusively in the male line: “descending from father to son”. Among the Armenians, the tradition of the genealogy has been widely disseminated since the 19th century: a phenomenon that can be explained with an increase in the level of literacy of the population and interest in the history of its own species. Certain typology of genealogical charts of the Armenian genealogical tradition can be identified: family tree pedigrees (the most common type) and schematic (circular/in the form of charts).

In addition, it is also important to highlight items (documents) the pedigree charts were depicted on separate genealogical books (mostly handwritten); tombstones depicting genealogical charts/trees; reliquaries/Bibles (family trees in the Armenian families are often considered to be family relics, preserved at the holy place of the house, as evidenced by prints of wax on some genealogical charts).

And the third, the most important aspect is the chronology of the typology of research object. Conditionally, three periods of genealogical schemes development can be distinguished: 1. the end of the 19th – the beginning of the 20th century; 2. Soviet; 3. Post-Soviet.

It should be noted that the pedigree trees are an invaluable material for studying the onomastics of Armenians, in particular, the patterns of naming the male line under the influence of different cultural traditions, borrowing non-native names (Persian/Iranian, Turkish, Georgian, Slavic) and generation discourses.